

มาตรการทางกฎหมายในการลงโทษเด็กและเยาวชนที่กระทำความผิดทางอาญา¹

จิตติทรัพย์ พระแก้ว²

จากการศึกษาเกี่ยวกับมาตรการทางกฎหมายในการลงโทษเด็กและเยาวชนที่กระทำความผิดทางอาญา มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาถึงประวัติความเป็นมา แนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับมาตรการทางกฎหมายในการลงโทษเด็กและเยาวชนที่กระทำความผิดทางอาญา วิเคราะห์ปัญหาทางกฎหมายและอุปสรรคต่างๆที่เกี่ยวข้องกับมาตรการทางกฎหมายในการลงโทษเด็กและเยาวชนที่กระทำความผิดทางอาญาและเสนอแนะแนวทางแก้ไขกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับมาตรการทางกฎหมายในการลงโทษเด็กและเยาวชนที่กระทำความผิดทางอาญา ซึ่งทำให้ ผู้ศึกษาได้รับความรู้ความเข้าใจว่าการลงโทษเด็กและเยาวชนต้องคำนึงถึงทฤษฎีการลงโทษ โดยเฉพาะทฤษฎีการลงโทษเพื่อแก้ไข บำบัด และฟื้นฟู โดยอ้างอิงได้จากแนวคิดเกี่ยวกับ “ความสามารถในการทำชั่ว” โดยกฎหมายถือว่าเด็กหรือเยาวชนเหล่านั้นอาจมีความรู้สึกผิดชอบอย่างจำกัด รัฐจึงควรเข้ามาดำเนินการเพื่อคุ้มครองสวัสดิภาพเด็ก และโทษสำหรับเยาวชนจะหมายถึงโทษตามประมวลกฎหมายอาญา มาตรา 18 โดยโทษประหารชีวิตและจำคุกตลอดชีวิตจะไม่นำมาใช้บังคับแก่ผู้ซึ่งกระทำความผิดในขณะที่มีอายุต่ำกว่า 18 ปี โดยให้ถือว่าระวางโทษดังกล่าวได้เปลี่ยนเป็นระวางโทษจำคุก 50 ปี ดังนั้นโทษทางอาญาจึงจำกัดเฉพาะในประมวลกฎหมายอาญานั้น แต่เนื่องจากกฎหมายอาญามุ่งการลงโทษมากกว่าการแก้ไข บำบัดและฟื้นฟู จึงจำเป็นต้องมีกฎหมายเฉพาะสำหรับเด็กและเยาวชนที่กระทำความผิดอาญา คือพระราชบัญญัติศาลเยาวชนและครอบครัวและวิธีพิจารณาคดีเยาวชนและครอบครัว พ.ศ. 2553 อันเป็นกฎหมายเกี่ยวกับการกระทำผิดของเด็กและเยาวชนและมีวิธีพิจารณาคดีเยาวชนและครอบครัว แต่อย่างไรก็ตามการพิจารณาพิพากษาลงโทษเด็กและเยาวชน ศาลก็ต้องกลับไปพิจารณาเกณฑ์ความรับผิดชอบทางอาญาตามประมวลกฎหมายอาญามาตรา 73 – 76 อยู่ดี โดยมีมาตรการในการลงโทษเด็กและเยาวชนตามเกณฑ์อายุ และเนื่องจากศาลเยาวชนและครอบครัวมีอำนาจในการเปลี่ยนโทษและการใช้วิธีการสำหรับเด็กและเยาวชน ได้แก่ วิธีการเพื่อความปลอดภัย อันเป็นวิธีการตามประมวลกฎหมายอาญา มาตรา 39 วิธีการสำหรับเด็กตามประมวลกฎหมายอาญา มาตรา 74 และวิธีการสำหรับเด็ก

¹ บทความนี้เรียบเรียงจากการค้นคว้าอิสระ เรื่อง มาตรการทางกฎหมายในการลงโทษเด็กและเยาวชนที่กระทำความผิดทางอาญา โดยมีอาจารย์ที่ปรึกษา คือ รองศาสตราจารย์รพี เล็งวิทย์ และคณะกรรมการสอบ คือ รองศาสตราจารย์ จตุพร วงศ์ทองสรรค์ รองศาสตราจารย์รพี เล็งวิทย์ และรองศาสตราจารย์ประเทือง ธนียผล

² นักศึกษาปริญญาโทหลักสูตรนิติศาสตรมหาบัณฑิต (ส่วนภูมิภาค) คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง

และเยาวชนตามพระราชบัญญัติศาลเยาวชนและครอบครัว พ.ศ. 2553 เช่น การส่งตัวเด็กหรือเยาวชนไปควบคุมเพื่อฝึกอบรมตามมาตรา 142 (1) และการควบคุมความประพฤติโดยกำหนดเงื่อนไขตามมาตรา 138 เป็นต้น

จากการศึกษาทำให้ทราบว่ามาตรการทางกฎหมายในการลงโทษเด็กและเยาวชนที่กระทำความผิดทางอาญา ยังไม่ชัดเจน ไม่ครอบคลุมด้วยกันหลายประการ ซึ่งสรุปได้ ดังนี้

จากการศึกษาประเด็นปัญหาแรกเป็นปัญหาเกี่ยวกับการลงโทษตามเกณฑ์อายุของเด็กและเยาวชนที่กระทำความผิดทางอาญา เนื่องจากประเทศไทยเป็นสมาชิกตามอนุสัญญาว่าด้วยสิทธิเด็กและกติการะหว่างประเทศว่าด้วยสิทธิพลเมืองและสิทธิทางการเมือง รวมถึงแผนปฏิบัติการตามข้อเสนอแนะที่ประเทศไทยได้ตอบรับและให้คำมั่นไปโดยสมัครใจภายใต้กลไก Universal Periodic Review หรือ UPR รอบ 2 (พ.ศ. 2559 – 2563) จึงต้องปฏิบัติตามข้อเสนอแนะที่ได้รับและได้ให้คำมั่นโดยสมัครใจไว้ในกรณีเกณฑ์อายุของเด็กที่กระทำความผิดทางอาญาแต่ไม่ต้องรับโทษ จากเดิมกำหนดไว้ว่าเด็กอายุไม่เกิน 10 ปี แก่เป็นเด็กอายุ ไม่เกิน 12 ปี และเด็กอายุเกิน 10 ปี แต่ไม่เกิน 15 ปี แก่เป็นเด็กอายุเกิน 12 ปี แต่ไม่เกิน 15 ปี สำหรับเยาวชนที่อายุเกิน 15 ปีบริบูรณ์ แต่ไม่เกิน 18 ปี หากกระทำการอันกฎหมายบัญญัติเป็นความผิด ถ้าศาลเห็นสมควรพิพากษาลงโทษได้ ก็ให้ลดมาตราส่วนโทษลงถึงหนึ่งนั้น ผู้ศึกษาเห็นว่าควรให้อยู่ในดุลพินิจของศาลที่จะลดหรือไม่ลดมาตราส่วนโทษลงถึงหนึ่งตามเหตุและผลตามความเป็นจริง เนื่องจากมีฐานความผิดที่แตกต่างกัน การลงโทษจึงควรแตกต่างกันไปตามฐานความผิดด้วย

ประเด็นปัญหาที่สอง เป็นปัญหาเกี่ยวกับการลงโทษเด็กและเยาวชนที่กระทำความผิดอาญาเมื่อถูกจับได้ในขณะที่โตเป็นผู้ใหญ่แล้ว ซึ่งบางคนมีอายุกว่า 24 ปี และเนื่องจากมาตรา 5 แห่ง พระราชบัญญัติศาลเยาวชนและครอบครัวฯ ได้บัญญัติให้ คดีอาญาที่มีข้อหาว่าเด็กหรือเยาวชนกระทำความผิด ให้ถือเอาอายุของเด็กหรือเยาวชนนั้นในวันที่การกระทำความผิดได้เกิดขึ้น โดยที่ถ้าการกระทำความผิดครบองค์ประกอบในวันใดแล้ว ก็ถือว่าความผิดได้เกิดขึ้นในวันนั้น โดยไม่ต้องพิจารณาว่าเป็นความผิดสำเร็จหรือไม่ และมาตรา 13 ได้บัญญัติให้ในระหว่างพิจารณาของศาลที่มีอำนาจ แม้ว่าจำเลยจะมีอายุครบสิบแปดปีบริบูรณ์สำหรับคดีอาญา หรือผู้เยาว์จะมีอายุครบยี่สิบปีบริบูรณ์หรือบรรลุนิติภาวะแล้วด้วยการสมรส สำหรับคดีครอบครัวก็ตาม ให้ศาลนั้นยังคงมีอำนาจพิจารณาพิพากษาต่อไปจนเสร็จสิ้นสำนวน สำหรับจำเลยที่มีอายุไม่เกิน 24 ปี ศาลเยาวชนและครอบครัวมีอำนาจใช้วิธีการสำหรับเด็กและเยาวชนได้ หรือหาก

ถูกจับได้ภายหลังพ้นจากความเป็นเยาวชนไปแล้วแต่อายุยังไม่เกิน 24 ปีบริบูรณ์ อาจนุโลมให้ใช้มาตรา 97 วรรคสองแห่งพระราชบัญญัติศาลเยาวชนและครอบครัวฯ โดยให้ศาลมีอำนาจสั่งโอนคดีไปพิจารณาในศาลที่มีอำนาจพิจารณาคดีธรรมดาได้ แต่หากผู้ต้องหาถูกจับได้เมื่อมีอายุกว่า 24 ปีแล้ว จะใช้วิธีการสำหรับเด็กและเยาวชน โดยส่งไปควบคุมเพื่อฝึกอบรม ตามมาตรา 142(1) และคุ้มครองประพฤติดูแลกำหนดเงื่อนไขตามมาตรา 138 จะไม่เหมาะสม หรือจะอนุโลมให้ใช้มาตรา 97 วรรคสอง ก็ไม่เหมาะสมด้วยเช่นกัน ผู้ศึกษาจึงมีความเห็นว่าควรมีกฎหมายบัญญัติไว้โดยเฉพาะสำหรับการลงโทษจำเลยที่ถูกจับได้เมื่อมีอายุกว่า 24 ปีไปแล้ว แทนการนำมาตรา 97 วรรคสองมาใช้โดยอนุโลม

ประเด็นปัญหาที่สาม เป็นปัญหาการลงโทษเด็กและเยาวชนที่กระทำผิดซ้ำในเรื่องเดียวกันในครั้งต่อไป การกระทำผิดซ้ำหรือกระทำผิดอีกของเด็กและเยาวชนแตกต่างจากการกระทำผิดซ้ำของผู้ใหญ่ ซึ่งมีปรากฏในประมวลกฎหมายอาญามาตรา 92 และ 93 โดยผู้ที่กระทำผิดซ้ำ หากศาลจะพิพากษาลงโทษครั้งหลังถึงจำคุกก็ให้เพิ่มโทษที่จะลงแก่ผู้นั้นหนึ่งในสามของโทษที่ศาลกำหนด สำหรับความผิดครั้งหลัง และมาตรา 93 หากผู้ใดต้องคำพิพากษาถึงที่สุดให้ลงโทษจำคุก ถ้าได้กระทำความผิดอย่างหนึ่งอย่างใดซ้ำที่จำแนกไว้ในอนุมาตราเดียวกันอีกในระหว่างที่ยังจะต้องรับโทษอยู่ก็ดี ภายในเวลาสามปีนับแต่วันพ้นโทษก็ดี โดยถ้าความผิดครั้งแรกเป็นความผิดซึ่งศาลพิพากษาจำคุกไม่น้อยกว่า 6 เดือน หากศาลพิจารณาลงโทษครั้งหลังถึงจำคุก ก็ให้เพิ่มโทษที่จะลงแก่ผู้นั้นถึงหนึ่งของโทษที่ศาลกำหนดสำหรับความผิดครั้งหลัง อย่างไรก็ตามประมวลกฎหมายอาญามาตรา 94 ได้บัญญัติถึงความผิดอันได้กระทำโดยประมาท ความผิดลหุโทษ และความผิดซึ่งผู้กระทำได้กระทำในขณะที่มีอายุต่ำกว่า 18 ปีนั้น ไม่ว่าจะได้กระทำในครั้งก่อนหรือครั้งหลังก็ตาม ไม่ถือว่าเป็นความผิดเพื่อการเพิ่มโทษ นั้นย่อมหมายความว่าเด็กและเยาวชนที่กระทำความผิดอาญา ความผิดโดยประมาท และความผิดลหุโทษ หากเขากระทำผิดซ้ำอีกในฐานะความผิดเดียวกันก็ไม่สามารถเพิ่มโทษได้ แต่ให้ลงโทษเพื่อแก้ไขฟื้นฟูจิตใจผู้กระทำความผิด มุ่งโดยตรงต่อตัวผู้กระทำความผิด การที่กฎหมายให้ความคุ้มครองแก่เด็กและเยาวชนดังกล่าว โดยคำนึงถึงปัจจัยทางด้านอายุแต่เพียงอย่างเดียว นั้นอาจไม่เพียงพอ และไม่เกิดคุณประโยชน์แก่เด็กและเยาวชนมากเท่าที่ควร เพราะเขายังไม่รู้สำนึกจากการกระทำผิดซ้ำนั้น ผู้ศึกษาจึงมีความเห็นว่าควรนำแนวทางการลงโทษเด็กและเยาวชนที่กระทำผิดซ้ำของประเทศสาธารณรัฐฝรั่งเศสมาใช้ เนื่องจากกฎหมายของสาธารณรัฐฝรั่งเศสมีแนวทางการกำหนดโทษสำหรับเด็กและเยาวชนที่กระทำความผิดครั้งแรกเป็นการลงโทษเพื่อการแก้ไขปรับปรุง และมีแนวทางการกำหนดโทษสำหรับเด็กและเยาวชนที่กระทำผิดซ้ำอีกเป็นการลงโทษเพื่อข่มขู่ ชัยยัง โดยกำหนดให้

เยาวชนที่มีอายุ 16 ปี แต่ไม่เกิน 18 ปี ที่กระทำความผิดซ้ำสองครั้งหรือมากกว่า หรือกระทำความผิดอาญาร้ายแรงจะไม่อนุญาตให้นำความเป็นเยาวชนมาอ้างต่อศาลเพื่อเป็นข้อยกเว้นได้ แต่อย่างไรก็ตามในการลงโทษเด็กตามกฎหมายของไทยนั้นต้องพิจารณาประมวลกฎหมายอาญามาตรา 73 – 74 ประกอบด้วยทุกครั้ง ซึ่งจะพบว่าเด็กกระทำการอันกฎหมายบัญญัติเป็นความผิดเด็กนั้นก็ไม่ต้องรับโทษทางอาญา

ประเด็นปัญหาที่สี่ เป็นปัญหาจากการเปรียบเทียบปรับแทนการดำเนินคดีอาญาแก่เด็กและเยาวชนที่กระทำความผิดทางอาญา เป็นกรณีที่เด็กหรือเยาวชนถูกจับและได้มีการส่งตัวเด็กหรือเยาวชนให้พนักงานสอบสวนผู้รับผิดชอบ เมื่อพนักงานสอบสวนได้สอบถามเบื้องต้น และแจ้งให้ผู้อำนวยการสถานพินิจทราบถึงการจับกุมเด็กหรือเยาวชนตามมาตรา 70 แห่งพระราชบัญญัติศาลเยาวชนและครอบครัวฯ แล้ว กฎหมายกำหนดให้พนักงานสอบสวนผู้รับผิดชอบต้องนำตัวเด็กหรือเยาวชนไปศาลเพื่อตรวจสอบการจับกุม ซึ่งมีข้อยกเว้นที่พนักงานสอบสวนไม่ต้องนำเด็กหรือเยาวชนไปพบศาลเพื่อตรวจสอบการจับกุมจะต้องเป็นคดีที่พนักงานสอบสวนอาจเปรียบเทียบปรับได้ และจะทำให้คดีอาญาลดลง ซึ่งจะเกิดขึ้นกับเยาวชนกระทำความผิด ส่วนเด็กกระทำความผิดต้องพิจารณาตามประมวลกฎหมายอาญามาตรา 73 และ 74 แม้ว่าความผิดแต่ไม่ต้องรับโทษ เมื่อไม่มีโทษจึงไม่สามารถใช้โทษปรับกับเด็กได้ ผู้ศึกษามีความเห็นว่าเป็นปัญหาจากการเปรียบเทียบปรับแทนการดำเนินคดีอาญาแก่เยาวชนที่กระทำความผิดอาญานั้น การลงโทษปรับไม่มีผลเป็นการแก้ไขบำบัดและฟื้นฟูผู้กระทำความผิด ผู้ต้องโทษปรับอาจทำความผิดซ้ำหรือความผิดใหม่ขึ้นมาได้อีก เพราะรัฐยังไม่ได้เปลี่ยนแปลงแก้ไขบำบัด ฟื้นฟูจิตใจของผู้กระทำความผิด อีกทั้งโทษปรับยังไม่สามารถช่วยผู้กระทำความผิดที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดีได้ เพราะการกำหนดโทษปรับตามกฎหมายไทยพิจารณาจากสัดส่วนความร้ายแรงของการกระทำความผิด โดยมิได้คำนึงถึงฐานะทางเศรษฐกิจของผู้กระทำความผิดแต่อย่างใด ดังนั้นหากผู้กระทำความผิดมีฐานะทางเศรษฐกิจดีจะไม่กลัวการลงโทษปรับ การปรับจึงไม่ยุติธรรมสำหรับผู้กระทำความผิดที่มีฐานะยากจนเพราะเกิดการได้เปรียบและเสียเปรียบในด้านฐานะทางเศรษฐกิจ ผู้ศึกษาจึงมีความเห็นว่าควรใช้วิธีการไต่ถามไต่สวนเพราะการไต่ถามไต่สวนนอกจากจะก่อให้เกิดความสัมพันธ์ที่ดีต่อกันแล้วยังทำให้ผู้กระทำความผิดรู้สำนึกในการกระทำความผิดได้อีกด้วย แต่อย่างไรก็ตามยังมีปัญหาว่าการไต่ถามไต่สวนข้อพิพาทที่นำมาใช้กับเยาวชนนั้น หากพนักงานสอบสวนมีอำนาจเปรียบเทียบปรับตามประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญามาตรา 37 แล้ว จะไม่สามารถจัดให้มีการไต่ถามไต่สวนข้อพิพาทได้ เนื่องจากมีพระราชบัญญัติไต่ถามไต่สวนข้อพิพาท พ.ศ. 2562 มาตรา 62 บังคับไว้

จากการศึกษาค้นคว้ามาตรการทางกฎหมายในการลงโทษเด็กและเยาวชนที่กระทำความผิดทางอาญา ผู้ศึกษาพบว่า มีข้อเสนอแนะ ดังนี้ คือ

1. ปัญหาการลงโทษทางอาญาแก่เด็กและเยาวชนตามเกณฑ์อายุของผู้กระทำความผิดทางอาญา

1.1 ปรับปรุงแก้ไขเพิ่มเติมเกณฑ์อายุในประมวลกฎหมายอาญา มาตรา 73 โดยเปลี่ยนแปลงจากคำว่า “เด็กอายุยังไม่ถึงสิบปี” เป็น “เด็กอายุยังไม่ถึงสิบสองปี” ส่วนข้อความอื่นๆยังคงเหมือนเดิม

1.2 ปรับปรุงแก้ไขเพิ่มเติมเกณฑ์อายุในประมวลกฎหมายอาญา มาตรา 74 โดยเปลี่ยนแปลงจากคำว่า “เด็กอายุกว่าสิบปีแต่ยังไม่เกินสิบห้าปี” เป็น “เด็กอายุกว่าสิบสองปีแต่ยังไม่เกินสิบห้าปี” ส่วนข้อความอื่นๆยังคงเหมือนเดิม

1.3 ปรับปรุงแก้ไขเพิ่มเติมการลงโทษเยาวชนในประมวลกฎหมายอาญา มาตรา 75 “ถ้าศาลเห็นสมควรพิพากษาลงโทษ ก็ให้ลดมาตราส่วนโทษที่กำหนดไว้สำหรับความผิดลงกึ่งหนึ่ง” เป็น “ถ้าศาลเห็นว่าสมควรพิพากษาลงโทษก็ให้อยู่ในดุลพินิจลดหรือไม่ลดมาตราส่วนโทษที่กำหนดไว้สำหรับความผิดลงกึ่งหนึ่ง”

2. ปัญหาการลงโทษเด็กและเยาวชนกระทำความผิดอาญาเมื่อถูกจับได้ในขณะที่เป็นผู้ใหญ่แล้ว

ปรับปรุงแก้ไขเพิ่มเติมพระราชบัญญัติศาลเยาวชนและครอบครัวและวิธีพิจารณาคดีเยาวชนและครอบครัว พ.ศ. 2553 ในมาตรา 142 จากเดิม โดยให้เพิ่มข้อความในวรรคที่ต่อจากวรรคท้าย ดังนี้ “ในกรณีที่ผู้ใดอายุกว่า 24 ปีบริบูรณ์ขึ้นไป กระทำการอันกฎหมายบัญญัติเป็นความผิดในขณะที่เป็นเด็กและเยาวชน และคดียังไม่หมดอายุความ ให้ศาลระบุในคำพิพากษาให้ส่งตัวไปจำคุกไว้ในเรือนจำตามเวลาที่ศาลกำหนด”

3. ปัญหาการลงโทษเด็กและเยาวชนผู้กระทำความผิดซ้ำในทางอาญาในเรื่องเดียวกันในครั้งต่อไป

ปรับปรุงแก้ไขเพิ่มเติมพระราชบัญญัติศาลเยาวชนและครอบครัว และวิธีพิจารณาคดีเยาวชนและครอบครัว พ.ศ. 2553 มาตรา 142 โดยให้เพิ่มอนุมาตราอีก 1 อนุมาตรา เป็น 142(3) ดังนี้

มาตรา 142(3) บทบัญญัติในมาตรา 142 (1)(2) ไม่ให้นำมาใช้บังคับในกรณีที่ผู้กระทำความผิดเป็นเยาวชน และเป็นกรณีที่กลับมากระทำความผิดซ้ำหรือความผิดอาญาร้ายแรง โดยให้ศาลระบุในคำพิพากษาให้ส่งตัวไปจำคุกไว้ในเรือนจำตามเวลาที่ศาลกำหนด

4. ปัญหาการลงโทษเด็กและเยาวชนผู้กระทำความผิดโดยการเปรียบเทียบปรับแทนการดำเนินคดีอาญา อันเป็นกรณีที่พนักงานสอบสวนมีอำนาจปรับแล้วไม่ต้องนำเด็กและเยาวชนไปพบศาลเพื่อตรวจสอบการจับกุม

ปรับปรุงแก้ไขเพิ่มเติมพระราชบัญญัติศาลเยาวชนและครอบครัว และวิธีพิจารณาคดีเยาวชนและครอบครัว พ.ศ. 2553 มาตรา 72 โดยยกเลิกการเปรียบเทียบปรับในวรรคท้าย และแก้ไขเป็น “บทบัญญัติมาตรานี้มิให้นำไปใช้บังคับในคดีที่พนักงานสอบสวนเห็นว่าคดีได้มีการไต่สวนแล้ว”

เอกสารอ้างอิง

คณิต ณ นคร.กฎหมายอาญาทั่วไป.พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร : บริษัทสำนักพิมพ์วิญญูชน จำกัด, 2554.

ณรงค์ ใจหาญ. กฎหมายอาญาวาดด้วยโทษและวิธีการเพื่อความปลอดภัย. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์วิญญูชน จำกัด, 2543.

ประเทือง ธนิยผล.กฎหมายเกี่ยวกับการกระทำผิดของเด็กและเยาวชนและวิธีพิจารณาคดีเยาวชนและครอบครัว. พิมพ์ครั้งที่ 5.กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2562.

พรชัย สุนทรพันธุ์.ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์และประมวลกฎหมายอาญาบับสมบูรณ์แก้ไขเพิ่มเติม พ.ศ. 2551.พิมพ์ครั้งที่ 1.กรุงเทพมหานคร : บริษัทธนรัชการพิมพ์ จำกัด, 2551.

สทรรฐ กิติ สุกการ.คำอธิบายพระราชบัญญัติศาลเยาวชนและครอบครัวและวิธีพิจารณาคดีเยาวชนและครอบครัว พ.ศ. 2553. พิมพ์ครั้งที่ 4.กรุงเทพมหานคร : บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), 2563.